

אלן ווד

אלן ווד (Wood) הוא פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת אינדיאנה, מבכירי הפילוסופים האמריקאים הפועלים כיום, ומומחה בעל שם עולמי לאידיאליזם גרמני ולעמנואל קאנט. בין ספריו:

- *The Free Development of Each: Studies in Freedom, Right and Ethics in Classical German Philosophy*, Oxford, 2014.

- Hegel, G.W.F. *Elements of the Philosophy of Right*, ed. Allen W. Wood, trans. H.B. Nisbet, Cambridge, 1991.

- *Hegel's Ethical Thought*, Cambridge, 1990.

תודה לך על שאלותייך המאתגרות ומלאות-המחשבה. אני מקווה שתמצא בתשובות אלה דבר-מה בו תוכלי להשתמש.

1) בהשקפה שאותה את מתארת (בלשון נקייה, אני חושב) כ"מקובלת", מצדדים אנשים שאינם בקיאים בכתביו של הגל. אני חושב שהגשטאלט הזה הופיע במאה ה-19, כתוצאה מכך שלאחר מותו של הגל, הגליאנים רבים הוצבו בעמדות מפתח בעולם האקדמי הגרמני. באותה העת החלה להתמעט השפעתה של הפילוסופיה של הגל, אף טרם מותו. מצב זה, למעשה, לא האריך ימים – כבר ב-1840 היה המלך הפרוסי החדש, פרידריך וילהלם ה-IV, עויין את ההגליאניזם. אך לעיתים תפישות מוטעות שהתבססו בזמן מסוים, לגבי דמויות פילוסופיות, נוטות להתמיד זמן רב לאחר מכן, בעודן מונצחות באמצעות המוניטין.

התוצאה הייתה דינאמיקה רעילה. הפוליטיקה האקדמית של הפצת פילוסופיה זו או אחרת, היוותה תחליף להבנת הפילוסופיה עצמה. פילוסופים שחלקו על הפילוסופיה של הגל, ניצבו לעיתים תכופות בפני ממסד אקדמי שבוודאי נראה להם צר-מוחין, מונוליתי, הגמוני-קונפורמיסטי, ומנוגד לחירות המחשבה. הדמויות הנבדיות של הפוליטיקה האקדמית תורגמו אפוא בנקל לכדי דימויים מוטעים לגבי הפילוסופיה. בזמנים מאוחרים יותר, מגיני הגל מטעם עצמם אימצו, בתורם, לעיתים תכופות, גישה פרנואידיית של "התבצרות בתוך עצמם", אשר אוששה את

דעתם של האנטי-הגליאנים. אף אחד מן הצדדים אינו אומר דבר שהשני יכול להבין או צריך לקחת ברצינות.

הנקודה המרכזית שיש להבהיר היא, שלעולם אין כל טעם ללמוד פילוסוף כלשהו, אם המוטיבציה היחידה היא לדחות את מחשבותיו בבוז. זה נכון במיוחד במקרה של פילוסוף כמו הגל, שכתביו קשים להבנה עבור רבים. מוטב היה להודות בבורות ולסתום את הפה בנוגע להגל. אך מאחר שזה אופנתי (כמו גם נכון) לחשוב שהגל הוא פילוסוף חשוב שיש לנו הרבה מה ללמוד ממנו, קשה לאנשים לעשות זאת מבלי להיראות לא מתוחכמים. חסרה להם הענווה האינטלקטואלית, בכדי להודות בכך שאינם מבינים ואינם מסוגלים לאהוד. זה מצער, ועם זאת מובן. גם אין ממש טעם לחזור ללא הרף על הו'ארגון ההגליאני, תוך העמדת פנים שהוא מובן מאליו, בעוד אינו כזה.

אני מודה שזה לא קל, עבור אלו שהקדישו זמן ומאמץ בכדי להבין את כתביו של הגל, להתייחס בסבלנות לסוג הבורות העיוורת שמתקבלת כתוצאה מדינאמיקה זו, אף כי אני יכול לחוש אהדה כלפי אלו בעולם הפילוסופי של שנות ה-30 של המאה ה-19 בגרמניה, שחשו מדוכאים ומורחקים על ידי ה"ממסד" ההגליאני. התרופה (לא פשוטה, אני מודה) היא ללמוד את כתביו של הגל, הן באופן אוהד והן באופן ביקורתי. אולם אנשים שאין להם את הזמן ולא את הנטייה לכך, נדרשים לספק תואנה כלשהי לדחייתם בבוז מערכת מחשבות שאינם מבינים ושאינם מוכשרים לשפוט. הם פשוט צריכים להודות שאינם יודעים על מה הם מדברים, ולהפסיק להעמיד פנים שיש להם דבר-מה לומר על הגל. אך לאקדמאים ולאינטלקטואלים, לעיתים נדירות יש את הצניעות האינטלקטואלית הנדרשת בכדי לעשות זאת. יהא עליהם, למעשה, להודות שהם לחלוטין בלתי-מוכשרים להשתתף בחלק ניכר מן השיח בפילוסופיה, בפוליטיקה ובספרות של התרבות המודרנית. בעוד הודאה שכזו תהא נכונה לחלוטין במקרים רבים, הם אינם מסוגלים להביא את עצמם לעשות זאת. קל להבין מדוע אינם מסוגלים.

איני משוכנע שאנסה להשיב על ההשגות בדיוק בצורה בה את מציבה אותן. לדיבור על 'זהות' באופן מופשט, או על 'אחרות', יש מכנה משותף עם השפה של הגל, והוא שמדובר בטרמינולוגיה סתומה למדי. אך אדם שלמד את הגל, יכול להתחיל לחדור ל-Hegelese [לז'ארגון ההגליאני] ולהבין מה הוא מנסה לומר. או אז, התירוצים הקלושים לדחייה חסרת-מחשבה מתפוגגים נוכח הבנה טובה יותר. תשובות באמצעות הכללות שטחיות, לדימויים המשובשים המבוטאים בהכללות שטחיות, לא ישיגו הרבה. חוששני שכל עוד נדרש מאמץ רב בכדי להתמחות בהגל, וכל עוד הפילוסופיה שלו נחשבת אף על פי כן לחשובה, יהיו מי שיסתירו את בורותם מאחורי דימויים מוטעים ופשטניים, המעניקים לדחייתם חסרת-הדעת גוון של הצדקה. איני מצפה שדבר זה יסתיים במהרה. כל שביכולתנו לעשות הוא להתעקש על כך שמדובר בדימויים משובשים בגסות, ולנסות, בביאורינו המפורט להגל, לסייע לאנשים להבין טוב יותר במה עוסקת הפילוסופיה שלו.

2) אני לא בטוח שאני מזהה את הדפוס שאת מתארת, אף כי איני מכחיש שאת מתארת כמה דברים באופן מדויק למדי. אני חושב שחלק ניכר מהמחשבה הפוסט-מודרנית, בפרט כפי שהיא מתנהלת במחלקות לספרות (יותר מאשר בפילוסופיה) בארה"ב, הוא שטחי, פושט-רגל מבחינה אינטלקטואלית, ובעיקרו של דבר מעשה-הונאה. ריאקציות להגל, וניסיונות לנכסו ולעשות בו שימוש לטובת עניין מסוים, משחקים בכך תפקיד חשוב. בארה"ב, פילוסופים אינם עוד מתייחסים להגל בבוז ובדחייה (או, לפחות, לא פילוסופים רבים כל כך) כשם שהתייחסו אליו לפני מחצית המאה (כאשר התחלתי אני ללמוד פילוסופיה, וללמוד את הגל). עלי להודות שאיני לוקח ברצינות רבה חלק ניכר ממה שנחשב כמחשבה פוסט-מודרנית. כמו כן, הייתי מהסס לזהות את הפוסט-מודרניזם כ"ליברלי" – לפחות בכל מובן בו ניתן להשתמש במונח האחרון כבמחמאה. הפוסט-מודרניזם נראה לי בעיקר אנרכי במשמעותו, עויין את התבונה, עויין מחשבה מחמירה מכל סוג שהוא, בה בעת היפר-אינטלקטואלי ואנטי-אינטלקטואלי – כפי שאמרתי, אני מתייחס לחלק ניכר ממנו כאל מעשה הונאה בעיקרו של דבר. פול דה מאן הוא אולי המקרה הפרדיגמטי, אך ישנם רבים אחרים. הלכתי פעם להרצאה של דה

מאן, ושבתי ממנה עם הרושם שהוא שרלטן – רושם שאושר מאז על ידי אלו שחקרו את חייו ואת הקריירה שלו.

ייתכן שיש לכך יוצאים מן הכלל. נפגשתי פעם אחת עם ז'אק דרידה, הייתה לי אינטראקציה איתו, והרושם שלי ממנו היה, בניגוד לכך, חיובי למדי. הופתעתי מכך, מאחר שלא ציפיתי לכך בהתבסס על קריאתי את כתביו. אך אני סבור שרבים מחסידיו, בפרט בארה"ב, ובפרט בחקר הספרות, חסרים את הידע האמיתי שהיה לו על הטקסטים הפילוסופיים בהם עסק, ורק למדו לחקות באופן שטחי סגנון מסוים של פרשנות וביקורת, שאליו אני מתייחס כחסר-ערך ביסודו.

3) אני משוכנע שהגל רצה שהקהל הלותראני שלו יאמין שהוא נוצרי נאמן, ושאיזכורי התאולוגיה הנוצרית לאורך הפילוסופיה שלו, מהווים יסוד לפילוסופיה שלו. אף ייתכן שהוא עצמו האמין בכך. עד לכאן אני מסכים עם הדברים שאת אומרת שאת מקבלת. אך אם המחשבה שלך היא ש"האמת של הנצרות" באמת מהווה יסוד לפילוסופיה של הגל, אני יכול לקבל זאת. זאת, באופן חלקי, משום שאני חושב שהביטוי "האמת של הנצרות" אינו מתייחס לדבר-מה ברור – וייתכן שאינו מתייחס כלל לדבר-מה. הייתי אומר את אותו הדבר לגבי "האמת של ..." שלאחריה בא שמה של כל דת אחרת או כל פלג דתי. הדת הממוסדת היוותה חלק כה חשוב מן התרבות האנושית במשך זמן כה רב, עד שאין היא יכולה שלא ליטול חלק הן בטוב ביותר והן ברע ביותר של הטבע האנושי. והיא אכן עושה זאת. הייתי מעדיף לראות את המסורות, כתבי-הקודש והתורות של כל הדתות, כדבר-מה שממנו יש לנו מה ללמוד, ושעלינו לנהוג בו בכבוד במידה שאנו נוהגים בו, אך גם כדבר-מה שעלינו לגשת אליו תמיד בחוסר-אמון קיצוני ובזהירות, מאחר שחלק כה גדול מן הדת העממית והממוסדת הוא רוע גמור. חונכתי כנוצרי, אך חלפו שנים רבות, רבות מאוד, מאז שהחשבתי את עצמי ככזה. אני חש רשאי יותר לתקוף את הנצרות מאשר כל דת אחרת, משום שהיא שלי – חונכתי בתוכה. אני מהסס לתקוף כל דת אחרת משום שאני יודע עליהן פחות. עלינו תמיד להפגין אי-אמון כלפי אומתנו שלנו, דתנו שלנו, המוצא האתני שלנו, ופתיחות כלפי האחרים. היחס הנכון כלפי המורשת שלך – לפחות אם היא כזו ששלטה על אחרים – הוא יחס של

בושה. לכן הנוצרים, ובמיוחד הם, צריכים תמיד להתבייש בנצרות, בטרם יגלו יחס חיובי כלשהו כלפיה.

באשר להגל, אני יכול לזהות מקומות שבהם הוא מנסה להציע פרשנות לדוקטרינה הנוצרית כחלק מהפילוסופיה שלו. גישתי לגבי מקומות אלו היא הבנה צוננת, לעולם לא התלהבות. אין לי מושג האם פירושו של הגל לנצרות הם פירושים נכונים, משום שאני סבור שהשאלה האם הם כאלה, תהיה חייבת להניח שקיימת סידרה של דוקטרינות מרכזיות בנצרות, שבהן יכולה להימצא אמת כלשהי. אני מטיל ספק רב בהנחה זו, כשם שהייתי מטיל ספק בהנחה המקבילה לגבי היהדות, האיסלאם, ההינדואיזם, או כל דת מסורתית וממוסדת אחרת. בכולן קיימת חוכמה כלשהי, אך היא לעולם מעורבת עם רעל קטלני, ובצורות העממיות והממוסדות של דתות אלה, הרעל נוטה לנצח. כל דת מכילה אמת כלשהי, מעורבת עם שקרים רבים, רבים מאוד. לאור המורשת שלי, אני מאמין שביכולתי לראות את השקרים שבנצרות בבהירות רבה יותר מאשר ביכולתי לראות את השקרים אחרות. אני מבין אותן טוב מספיק בכדי לרדת לעומקן של הרוע שלהן, כך שעלי להתייחס אליהן בסובלנות ולנסות להבין בטרם אני מגנה. באשר לנצרות, לעומת זאת, אני כבר יודע מספיק. אני זוכר מה טוב בחינוכי הנוצרי, ואני גם זוכר מה רע. הדת, כמו התרבות האנושית המסורתית עצמה (שבה הדת היא חלק כה מרכזי), מלאה ברעל. מה שטוב בתרבות האנושית מראה את עצמו בדת, ומה שרע, גם הוא מראה את עצמו בדת.

אין ראייה לכך שבדת באים בני האדם במגע עם דבר-מה גבוה יותר או טוב יותר מעצמם. המחשבה שלפיה הדת מציגה את השפעתו של דבר-מה ש"מעל" לאנושות, אינה אלא אמונה טפלה. הדת היא בפשטות ביטוי אחד של האנושיות שלנו – של מה שטוב בה, אך גם של מה שרע. לעיתים תכופות יותר, למעשה, של מה שרע מאשר של מה שטוב.

בקצרה: אם היה זה הכרחי לקבל את הנצרות בכדי למצוא חוכמה או תובנה אצל הגל, הרי שאיני סבור שהייתי יכול עוד לבקש חוכמה או תובנה אצל הגל בתנאים אלו. צריך הייתי לחדול ללמוד אותו. אולם אני אכן מוצא אמת אצל הגל – כל עוד אני מתייחס ליסודות הנוצריים שלו באופן צונן

וביקורת, ולא לוקח אותם ברצינות יתרה. זהו האופן היחיד בו אני יכול לקרוא את הגל באופן אוהד.

הגל ראה בפילוסופיה שלו מעין סיכום אנציקלופדי של התרבות המערבית. דבר זה כולל בייחוד את התרבות היוונית, אך גם את התרבות היהודי-נוצרית. אי-אלו נוצרים הבינו את היסודות היווניים הקלאסיים אצל הגל, ככאלו שהופכים את הפילוסופיה שלו באופן מהותי לצורה של פגאניזם מודרני – עשו זאת בפרט אותם נוצרים המבינים את המודרניות עצמה כנאו-פגאנית. ייתכן שהיא כזו, וייתכן שגם הגל כזה – אך אם כך, אקדם בברכה צורה זו של פגאניזם, על פני המרקחת המתועבת של הדת העממית והממוסדת. ייתכן אף שהגל הצליח לחלץ אמת כלשהי מתוך המרק הרעיל. אם כך, כל הכבוד לו. אני מאמין במודרניות, לא בפוסט-מודרניות ('פוסט-מודרני' הוא מונח שעצם מובנו מבטיח את כשלון הייחוס שלו). כמוכן שהמודרניות תמיד שנאה את עצמה, ואף מבחינה זו אני מודרניסט. אני רואה בנאורות, ובמגמות הפילוסופיות והפוליטיות הרדיקאליות הצומחות מתוך הנאורות, את נקודת השיא של המודרניות. אני נוטה לטובת השקפה על הגל שעולה בקנה אחד עם הדברים הללו. אין זו השקפה על הגל שהייתה חפצה לראות את הנצרות המסורתית בתור היסוד של מחשבתו.

א) איני משוכנע שהייתי מקבל בברכה את הניסוח של דרידה – התרשמות החיובית ממנו כאדם וכפילוסוף, אינה משתרעת רחוק כדי כך שאאמץ רבות מן הדוקטרינות או המימרות שלו. המונח 'דקונסטרוקציה' גורם לשיער שבעורפי לסמור בעוינות. אל תצפי שיצאו ממני שום קולות חיוביים בתגובה למילים שכאלה. ככל שידובר פחות על דקונסטרוקציה או פוסטמודרניזם בטווח שמיצתי, כן ייטב עבור כולנו.

אני בהחלט מסכים שטוב היה לו יכלו המסורות הדתיות ככלל להתעלות על עצמן. אך אל-עבר מה? אני בספק אם השם הנכון לכך יהיה 'חילון', למרות שאם משמעותו של מונח זה היא שהמסורות והמוסדות הדתיים יחדלו לעשות מיסטיפיקציה ולדכא אנשים, אזי הייתי מעדיף זאת. אך האם זו המשמעות של 'חילון'? הארצי (זוהי המשמעות של 'חילוני') אינו הניגוד של הקדוש. המיסטיפיקציה של הקדוש היא רק חלק מהזוועות של

החילוני. הדת היא לבו של עולם חסר-לב זה, אנחתו של היצור הנדכא, האופיום של ההמונים.

באשר ל'פוסט-מודרניזם', כבר אמרתי מה אני חושב על כך. הפוסט-מודרניזם הייתה תנועה של שלהי המאה ה-20, שכבר עשתה את שלה, תוך שחשפה את עצמה בתור המרמה ופשיטת-הרגל האינטלקטואלית שהייתה מאז ומתמיד. מעולם לא ראיתי אותה בתור שום דבר אחר.

ב) אני דוחה את הנחת היסוד שלך. אין להבין אף פילוסוף במונחים של סידרת דוגמות. הגל אינו יוצא מן הכלל. ב'דוגמות הדתיות' (ביטוי פלאונסטי במיוחד, כמדומני) לעולם יש לנהוג בחשד. פיוס הוא רעיון טוב. אך אימתי הנצרות אכן ייצגה זאת? היו יותר מדי מדורות שבהן נשרפו אפיקורוסים וכופרים מכדי שתהיה לנוצרי כלשהו הזכות לדבר על פיוס. לאף נציג של אף דת אין – בתור נציג שכזה – את הזכות לדבר על אמונתו בשום מונחים מלבד במונחים של בושה.

ייתכן שהטיעון הטוב ביותר נגד קיום האל, מורכב מקיומן של אותן דתות המציעות להוקיר את האל. בהתחשב בהתנהגותן כלפי חבריהן שלהן, כלפי חבריהן של דתות אחרות שכאלה, כלפי הטבע, כלפי הכל – לו היה אלוהים, היה זה-מכבר מכה את המאמינים בו אפיים ארצה, על שהם מחללים את שמו בנושאם אותו בשמם של פשעיהם האיומים. מאחר שלא עשה כן, נראה בלתי סביר שהוא קיים. אך ייתכן שהוא סבלני יותר נוכח עלבונות כלפיו – סבלני, למעשה, באופן אינסופי כמעט – ואם כך, אז אני בעדו. בכך טמונה האפשרות הקלושה היחידה שאולי, אחרי הכל, הוא קיים.

ג) שוב, אני דוחה את הנחת היסוד שלך. אם לא ניתן לצאת נשכר מקריאה בהגל, ובה בעת להיותו ספקני ביותר לגבי כל הדוגמות הדתיות (כולל, או אפילו במיוחד, אלה הנוצריות), אז ביזבזתי את זמני במשך כמחצית המאה במחקר הגל. כהערה אוטוביוגרפית, ייתכן שיהיה עניין מה בהערה הבאה: כאשר למדתי את הגל לראשונה, הוא לא מצא חן בעיני כלל. אני חושב שניגשתי אליו תחת ההשפעה של הדיעות הקדומות המסורתיות אותן

תיארת בתשובתי לשאלתך הראשונה. אך אז, שנים ספורות לאחר מכן, התחלתי ללמוד ברצינות את מרקס. התחלתי לראות כמה הרבה ממרקס היה מבוסס על הגל. נוצר לי דימוי חדש לחלוטין של הגל. נעשיתי לתלמיד שמח וטוב לב של הגל, מאז ועד היום. למרקס, אם כן, אני חייב את אהבתי להגל.

אני אכן מוצא את עצמי נוטה למדי לטובת המחשבה של מרקס – אף כי לא ל"מרקס-יזם", אם מונח זה מתייחס לאותן התנועות שביצעו פשעים מחרידים, המזכירים את הברבריות של הדת, בהשתמשן בשמו של מרקס כתירוץ העלוב. אך אם המונח 'מרקסיזם' מתייחס למחשבתו של מרקס עצמו, הרי שאני שמח להחשיב את עצמי כ'מרקסיסט', כל עוד דבר זה מתיר לי, כמו כן, ובה במידה, לתאר את עצמי כקאנטיאני, פיקטיאני, הגליאני, שפינוזיסט או רוסיאני. אני גם נמשך למדי לפילוסופיה של משה מנדלסון, במיוחד כפי שזו מוצגת בחלק הראשון של 'ירושלים' וב'מועדי שחר'. אני מסכים במיוחד עם מחשבתו של מנדלסון, שלכל אדם ישנה זכות שאין להפקיעה, שלא ידחקו בו לקבל או לדחות אמונה כלשהי באמצעות שימוש בשוחד או באיומים – בין אם בחיים אלו או בחיים עתידיים. אמונות צריכות לעולם להתקבל או להידחות אך ורק על בסיס טעמים וסימוכין באשר לאמיתותן הסבירה. יהא זה בלתי-צודק מבחינה מוסרית, להאמין בדבר-מה מטעמים כלשהם זולת אותם טיעונים וסימוכין המצביעים על כך שהוא אמיתי, או שסביר שהוא אמיתי. על האמונה לעולם לתאום את הסימוכין, לעולם לא להיות מושפעת מתקוות, פחדים, לחץ או כפייה מוסריים. הבטחת שכר או איום בעונש עבור הדבר בו אתה מאמין, מנוגדים לזכויות היסוד של בני האדם. אל לדתות להשתמש באמצעים בלתי-צודקים אלו בכדי למשוך או לשמור מאמינים. מאחר שהנצרות מציבה בפנינו, די במפורש, שלמונים ואיומים שכאלו – אתה ניצל אם אתה מאמין בישו וארור אם אינך – אזי במידה שבה הנצרות מזוהה עם מדיניות זו, אני מתייחס אליה כאל דת רוויית-שנאה בתכלית. הדבר נכון לגבי כל דת אחרת, או כל מערכת אמונות חילונית, הנוהגת בדרך זו בבני אדם.

הפשעים שבוצעו בשמו של מרקס במאה ה-20, אירעו לפחות שלושים שנה לאחר מותו של מרקס. אנו עושים בתקופת חיינו שלנו די והותר רע שבשלו ניתן להאשימנו. אין להאשים איש בשל פשעים שבוצעו בשמו זמן רב לאחר מותו. בדומה לכך, איני מאשים את ישו בפשעי הנצרות – יהא ישו אשר יהא – אין לנו למעשה שום מידע מהימן לגביו, מאחר שהמקורות העיקריים שיש בידינו – מה שמכונה הברית החדשה – היו בבירור פועלם של פנאטים מופרעים נטולי כל מושג על ההבדל בין אמת לשקרים. נוצרים רבים כיום – במיוחד אלו המכונים 'אוונגליסטים' במדינת – הינם חסידים נאמנים של הנצרות המקורית במובן מתועב לגמרי זה. הם אינם מעריכים את האמת; אף לא נראה שהם יודעים מה משמעות המילה; הם שקרנים פאתולוגיים; עבורם המילה *אהבה* מציינת, באותה תדירות, *שנאה*. אני חושב שרבים מהם אינם יודעים את ההבדל בין אהבה לשנאה יותר משהם יודעים את ההבדל בין אמת לשקר. אנו רואים זאת ביתר בירור בהתנהלותם הפוליטית. הם היוורשים של מורשת העבדות של המאה ה-19. הם מצביעים, בחלק זה של המדינה, כמו בעלי-העבדים לשעבר. הם שכחו, או שמא סילפו, את החלק בנצרות שתמך בביטול העבדות.

בכדי למנוע אי-הבנה, עלי להוסיף, כהערה אחרונה, על כל הדיבור האנטי-דתי הזה, את הבוז השווה שאני רוחש למה שמכונה כיום לעיתים 'האתאיזם החדש'. אני חושב שמתוך חורבות הדת המסורתית, יכולים הנבונים לחלץ חוכמה רבה, אם הם יודעים כיצד להתבונן בדברים באופן הנכון. הלוואי שהגישה לדת שאומצה על ידי הוגי הנאורות, וכמה מהוגי הפוסט-נאורות – שפינוזה, מנדלסון, קאנט, פייכטה, ואכן, גם הגל – הייתה מושלת בכיפה. אך אין זה המצב. כיום מוצעת לנו בחירה בעיקר בין אתאיזם סטרילי, רדוד, מן הצד האחד, לבין הרעל הקטלני של הדת המסורתית מן הצד השני. גורלנו, אם עומדות בפנינו אפשרויות אלה בלבד, אינו מעורר קנאה. עתיד האנושות נראה לי לעיתים תכופות קודר מאוד, אך ברמה העקרונית, אני חושב שעלינו עדיין לקוות, בכדי לחתור לדבר-מה טוב יותר.